

ЩОДО ДИСКУСІЙ ПРО КРИМІНАЛЬНУ ПРОЦЕСУАЛЬНУ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ

Р.М. Білокінь

*кандидат юридичних наук,
здобувач кафедри кримінального процесу
Національної академії внутрішніх справ*

Постановка проблеми. Юридичну відповідальність досить тривалий час у правовій науці розглядали лише як явище матеріального права. Втім, з середини 70-х років XX сторіччя вчені-процесуалісти висунули гіпотезу про те, що юридична відповідальність притаманна не лише матеріальному праву (кримінальному, адміністративному, цивільному), та довели, що проблема відповідальності також є проблемою і процесуального права [1, с.40–41]. Зокрема, П.С. Елькінд та Н.А. Чечіна відмічають, що важко уявити існування галузі права, яка не має своїх власних заходів забезпечення правових вимог та дозволів. Свою думку ці вчені обґрунтовують, посилаючись на те, що поза відповідного виду відповідальності більшість санкцій, які є елементом кримінальної процесуальної норми, втратили б свою реальність та перетворилися б у категорію чисто формального характеру [1, с.34, 35].

Праця П.С. Елькінд та Н.А. Чечіної 1973 р. «Об уголовно-процессуальной и гражданской процессуальной ответственности» дала поштовх для подальшого наукового дослідження проблеми кримінальної процесуальної відповідальності.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Так, проблему процесуальної чи кримінальної процесуальної відповідальності досліджували ще за радянських часів Г.Н. Ветрова, З.Ф. Ковріга, П.С. Елькінд, І.Л. Петрухін, В.М. Корнуков. Слід звернути увагу на праці З.Ф. Ковріги та Г.Н. Ветрової, які на монографічному рівні дослідили проблему кримінальної процесуальної відповідальності. Проте, їхні дослідження були зроблені ще у 80-х роках XX сторіччя. На сучасному етапі розвитку вітчизняної процесуальної науки питання кримінальної процесуальної відповідальності не отримало належного наукового дослідження. Окремі аспекти аналізу цієї проблеми можна знайти в працях Л.В. Гаврилюк, О.М. Овчаренко, О. Г. Осадчої та О.Ю. Хабло. Втім, питання кримінальної процесуальної відповідальності розглядалося ними чи то як відповідальність окремих суб'єктів (судді, слідчого), чи то як наслідки порушення вимог кримінального процесуального законодавства.

Вважаємо, що дослідження окремих аспектів кримінальної процесуальної відповідальності за відсутності концептуального розуміння суті цієї проблеми обумовлює сумнівність окремих наукових тверджень та висновків. Адже на сьогоднішній день окремі питання кримінальної процесуальної відповідальності, зокрема і щодо її сутності, залишаються досить дискусійними серед вчених-правознавців.

Метою цієї статті є аналіз та узагальнення різних думок учених щодо розуміння сутності кримінальної процесуальної відповідальності, розроблення та обґрунтування власних поглядів щодо вказаної проблеми.

Основні результати дослідження. Насамперед, слід зауважити, що окремі науковці взагалі заперечують існування процесуальної чи кримінальної процесуальної відповідальності. Зокрема, І.С. Самощенко та М.Х. Фарукшин вважають, що процесуальної відповідальності, як самостійного виду юридичної відповідальності не існує. Заходи процесуального примусу – це або запобіжні заходи, або заходи адміністративної відповідальності [2, с.187]. Можна зустріти твердження і про те, що будь-яка юридична відповідальність є категорією матеріального, а не процесуального права.

Вважаємо непереконливими доводи вчених, які заперечують існування кримінальної процесуальної відповідальності. Адже кримінальні процесуальні норми регламентують не лише порядок притягнення осіб, які вчинили кримінальне правопорушення, до кримінальної відповідальності, а й визначають порядок виконання вимог і дозволів, які закріплені у кримінальному процесуальному законодавстві, наслідки їх невиконання.

Зокрема, в ст. 2 Кримінального процесуального кодексу (далі – КПК) України визначено, що завданнями кримінального провадження є як захист особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень, так і забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду [3]. Втім, не завжди можна досягнути вимоги щодо швидкого та повного розслідування чи судового розгляду без застосування заходів процесуального примусу, які в окремих випадках можуть бути і заходами кримінальної процесуальної відповідальності. Так, відповідно до ч.1 ст.144 КПК України за невиконання процесуальних обов'язків на учасників кримінального провадження накладається грошове стягнення у випадках та розмірах, передбачених КПК. А в разі невиконання обов'язків, які поклалися на підозрюваного, обвинуваченого під час обрання щодо нього певного запобіжного заходу, кримінальний процесуальний закон передбачає можливість зміни цього запобіжного заходу на більш жорсткий (ч.2 ст.179, ч.10 ст.182 КПК України).

На сучасному етапі розвитку кримінальної процесуальної науки все більшої підтримки отримує позиція вчених, які визнають існування кримінальної процесуальної відповідальності.

Проте науковці, які вважають, що проблема юридичної відповідальності є проблемою і кримінального процесуального права, мають різне бачення суті кримінальної процесуальної відповідальності. Різні погляди вчених-процесуалістів обумовлені дискусією на загальнотеоретичному рівні щодо розуміння терміну «юридична відповідальність». О.М. Овчаренко відмічає, що наведені в науці підходи до визначення такої правової категорії як «юридична відповідальність» можна поділити на такі чотири групи: підхід позитивний, ретроспективний, змішаний, який об'єднує ідеї позитивного і ретроспективного підходу, та група нетрадиційних підходів. Крім того, у межах вказаних груп накреслено і конкретніші підходи [4, с.37].

Наукові дискусії щодо юридичної відповідальності на рівні загальної теорії держави і права відобразилися на поглядах науковців й щодо питання процесуальної чи кримінальної процесуальної відповідальності. Найбільшого обговорення в юридичній науці отримало питання щодо доцільності поділу юридичної відповідальності на такі два види: позитивну (перспективну) та негативну (ретроспективну).

Ця проблема обумовлена тим, що термін «відповідальність» не є суто правовим поняттям. Слово «відповідальність» широко використовується і в повсякденному житті. В тлумачних словниках мови визначається, що відповідальність – це «покладений на когось або взятий на себе обов'язок відповідати за певну ділянку роботи, справу, за чийсь дії, вчинки, слова» ... ; «Притягати (притягнути, покликати) до відповідальності кого – вважаючи когось винним, вимагати звіту за його вчинки (перед судом, органами влади і т. ін.)» [5, с.620]. Відповідно до такого тлумачення відповідальність не отожднюється лише з накладенням на когось покарання. Суть цього терміну розкривається і як зобов'язання особи відповідати за виконання певного завдання.

Враховуючи наведене розуміння терміну «відповідальність», певна група науковців розробила в юриспруденції концепцію широкого тлумачення відповідальності. Відповідно до такого підходу кримінальна процесуальна відповідальність має дві сторони: негативну (ретроспективну) та позитивну (перспективну).

Зокрема, М.С. Строгович, проаналізувавши визначення «відповідальності», яке міститься в «Філософському словнику», звертає увагу на те, що для юридичної відповідальності притаманною є і позитивна відповідальність. Вчений стверджує, що юридична відповідальність включається в загальне розуміння відповідальності та не суперечить йому. Окрім цього як загальне поняття відповідальності, так і юридична відповідальність визначається зі сторін позитивної та негативної. Адже юридичне поняття відповідальності не може бути відірване від загального його поняття, а має розглядатися як застосування цього загального поняття до специфічних умов і властивостей права [6, с.73]. На думку М.С. Строговича, головне у вирішенні питання щодо юридичної відповідальності є те, що розуміння її в позитивному значенні як відповідальності за правильне виконання обов'язків, як відповідального ставлення до справи, як відповідальності, що лежить на особі з моменту покладання на неї обов'язку та супроводжується відповідальністю в сенсі примусу, стягнення, санкції лише у випадках порушення, невиконання обов'язку, показує реальний процес існування та розвитку відповідальності у законодавстві та практичній діяльності [6, с.78].

В теорії кримінального процесу подібної думки притримується Г.Н. Ветрова, яка стверджує, що «кримінально-процесуальна відповідальність – це підзвітність учасників процесу державі в особі державних органів та посадових осіб, які наділені відповідними контрольними повноваженнями у виконанні покладених на них процесуальних обов'язків» [7, с.57]. Кримінально-процесуальній відповідальності притаманною є єдність позитивних та негативних сторін. Позитивний аспект відповідальності проявляється в погоджен-

ні учасником кримінально-процесуальної діяльності своєї поведінки з вимогами правових норм, підкорення його приписам закону. При цьому передбачаються також і негативні наслідки, які можуть наступити для особи у разі порушення нею норми права [7, с.57–58].

Подібні твердження отримали підтримку і на сучасному етапі розвитку вітчизняної процесуальної науки. Зокрема, Л.Г. Гаврилюк також стверджує, що кримінально-процесуальна відповідальність буде ефективною у разі єдності позитивного і негативного аспектів, оскільки в основі кримінально-процесуальної відповідальності, за виконання покладених на особу процесуальних обов'язків, лежить, перш за все, оцінка своєї діяльності з точки зору співвідношення її закону [8, с.9–10].

У зв'язку з таким широким тлумаченням досліджуваного поняття представники викладеного вище підходу відносять до кримінальної процесуальної відповідальності фактично всі заходи кримінального процесуального примусу.

Втім, не всі вчені притримуються думки щодо доцільності виокремлення позитивної юридичної відповідальності та пропонують юридичну (процесуальну) відповідальність розглядати лише як відповідальність за певне правопорушення. Тобто представники цього підходу вужче тлумачать сутність кримінальної процесуальної відповідальності та зводять її до покарання особи за невиконання обов'язків у сфері кримінального судочинства [9, с.11].

Зокрема, І.Л. Петрухін стверджує, що «не можна вважати, що учасники процесу несуть відповідальність з моменту покладання на них процесуальних обов'язків, а не з моменту їх порушення. Добровільне та свідоме виконання процесуальних обов'язків та винне порушення цих обов'язків – діаметрально протилежні явища, які не можуть бути об'єднаними одним поняттям процесуальної відповідальності. ... В результаті відповідальність в кримінальному процесі (та в інших галузях державної діяльності) розбухає до неймовірних меж. Всі несуть відповідальність – і той хто, добровільно свідомо виконує свої обов'язки, і той, хто діє на шкоду державі, вчиняє правопорушення. ... Більш правильно було б замість «позитивної» відповідальності ввести поняття соціального (правового) боргу» [10, с.249]. Але, як зауважує вчений, соціальний борг – це не відповідальність, а мотивація правомірної поведінки [11, с.68].

Притримуючись подібної думки, В.М. Корнуков стверджує, що кримінальна процесуальна відповідальність має елементи покарання та може бути у таких формах: 1) накладення грошового стягнення; 2) звернення встановлених сум у доход держави; 3) позбавлення учасників процесу та інших осіб певних прав; 4) накладення на них додаткових обов'язків; 5) застосування заходів громадського впливу [9, с.11]. П.С. Елькінд також до обов'язкових ознак відповідальності відносить «реальне накладення на правопорушника додаткового кримінально-процесуального обов'язку, позбавлення його тих чи інших процесуальних прав або ж і покладення додаткового обов'язку, і позбавлення відповідних процесуальних прав» [12, с.96].

Втім, І.Л. Петрухін пропонує ще більше звузити коло заходів процесуального примусу, які на його думку, пов'язані з кримінально-процесуальною відповідальністю. Вчений стверджує, що відповідальність полягає у примусо-

вому виконанні кримінальних процесуальних обов'язків чи анулюванні незаконних та необґрунтованих процесуальних актів [13, с.84]. Разом з цим, виконання процесуального обов'язку під примусом без застосування штрафних заходів – це не відповідальність, а самостійний засіб захисту правопорядку [11, с.61].

На сучасному етапі розвитку вітчизняної процесуальної науки окремі вчені також акцентують увагу на тому, що процесуальна відповідальність полягає у застосуванні заходів процесуального примусу за вчинення процесуального правопорушення. Зокрема, О.Ю. Хабло вважає, що «кримінально-процесуальна відповідальність – відповідальність суб'єктів кримінально-процесуальних відносин, яка проявляється в застосуванні кримінально-процесуальних санкцій за свідоме порушення вимог кримінально-процесуального законодавства та спирається на державний примус» [14, с.97].

Слід відмітити, що так як останній підхід передбачає застосування санкції за невиконання вимог кримінального процесуального законодавства, то, як правило, саме на дослідженні негативної кримінальної процесуальної відповідальності зосереджує свою увагу більшість вчених-процесуалістів. Окрім цього, в КПК України 2012 року законодавець приділяє належну увагу питанню регламентації застосування кримінальних процесуальних санкцій як наслідок невиконання процесуальних обов'язків учасниками кримінального провадження. Зокрема, у ст.139 КПК України вказані наслідки неприбуття особи на виклик; статті 140–143 КПК України регламентують процесуальний порядок застосування приводу, гл. 12 КПК України (статті 144–147) визначає процесуальний порядок накладення грошового стягнення на учасників кримінального провадження, ст.166 КПК України передбачає наслідки невиконання ухвали слідчого судді, суду про тимчасовий доступ до речей і документів, ст. 330 КПК України регламентує порядок застосування заходів до порушників порядку судового засідання.

Висновки. Наведений вище аналіз поглядів вчених свідчать, що хоча кримінальна процесуальна наука постійно розвивається та вдосконалюється, проблемі кримінальної процесуальної відповідальності не була приділена належна увага вітчизняними вченими-процесуалістами, незважаючи на те, що окремі питання кримінальної процесуальної відповідальності є досить дискусійними та актуальними. Це вимагає комплексного та детального дослідження проблеми кримінальної процесуальної відповідальності. При цьому погляди вчених щодо позитивної кримінальної процесуальної відповідальності слід враховувати під час дослідження проблеми в цілому. Але особливої уваги потребує саме підхід, який передбачає застосування санкції за неналежне застосування кримінальних процесуальних норм.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Чечина Н.А., Элькин П.С. Об уголовно-процессуальной и гражданской процессуальной ответственности/ Н.А. Чечина, П.С. Элькин // Советское государство и право. – 1973. – № 9. – С. 33–41.

2. Самощенко И.С. Ответственность по советскому законодательству / И.С. Самощенко, М.Х. Фарукшин. – М. : Юрид. лит., 1971. – 240 с.
3. Кримінальний процесуальний кодекс України[^] [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>
4. Овчаренко О.М. Юридична відповідальність судді: теоретико-прикладне дослідження : [монографія] / О.М. Овчаренко. – Х., 2014. – 576 с.
5. Словник української мови: В 11 т. - Т. 1: А – В / [ред. тому: П. Й. Горещкий, А.А. Бурячок, Г.М. Гнатюк та ін.]/ АН УРСР, Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні [ред. кол.: І.К. Білодід (гол.), А.А. Бурячок, Г.М. Гнатюк та ін.]. – К. : Наукова думка, – 1970. – 799 с.
6. Строгович М.С. Сущность юридической ответственности / М.С. Строгович // Советское государство и право. – 1979. – № 5. – С. 72–78.
7. Ветрова Г.Н. Уголовно-процессуальная ответственность / Галина Николаевна Ветрова; отв. ред. А.М. Ларин. – М. : Наука, 1987. – 112 с.
8. Гаврилюк Л.В. Відповідальність слідчого: кримінально-процесуальні засади: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза» / Л.В. Гаврилюк. – К., 2009. – 20 с.
9. Корнуков В.М. Меры процессуального принуждения в уголовном судопроизводстве / В.М. Корнуков. – Саратов : Изд-во Саратовского ун-та, 1978. – 137 с.
10. Петрухин И.Л. Человек и власть: (В сфере борьбы с преступностью) / И.Л. Петрухин. – М. : Юристъ, 1999. – 391 с.
11. Петрухин И.Л. Уголовно-процессуальная ответственность / И.Л. Петрухин // Известия вузов. Правоведение. – 1984. – № 3. – С. 61–68.
12. Элькинд П.С. Цели и средства их достижения в советском уголовно-процессуальном праве / Полина Соломоновна Элькинд. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1976. – 143 с.
13. Петрухин И.Л. Уголовно-процессуальное принуждение и свобода личности / И.Л. Петрухин // Советское государство и право. – 1984. – № 4. – С. 77–84.
14. Удалова Л.Д., Хабло О.Ю. Зловживання у сфері кримінального процесу: [монографія] / Л.Д. Удалова, О.Ю. Хабло. – К. : Дакор, 2010. – 176 с.

Білокінь Р.М. Щодо дискусій про кримінальну процесуальну відповідальність

У статті досліджено погляди вчених, які розглядали проблему кримінальної процесуальної відповідальності. Узагальнено та проаналізовано різні підходи щодо сутності кримінальної процесуальної відповідальності.

Ключові слова: юридична відповідальність, кримінальна процесуальна відповідальність, позитивна відповідальність, негативна відповідальність, заходи процесуального примусу.

Белоконь Р.М. О дискуссии об уголовной процессуальной ответственности

В статье исследованы взгляды ученых, рассматривающих проблему уголовной процессуальной ответственности. Обобщены и проанализированы различные подходы к сущности уголовной процессуальной ответственности.

Ключевые слова: юридическая ответственность, уголовная процессуальная ответственность, позитивная ответственность, негативная ответственность, меры процессуального принуждения.

Bilokin R.M. About the discussions on the Criminal procedural responsibility

Was investigated the opinions of scientists who examined the matter of procedural criminal responsibility. Overview and analysis of Different approaches to the nature of the criminal procedural responsibility were overviewed and analyzed.

Keywords: *legal liability, criminal liability, positive liability, negative liability, measures of procedural compulsion.*

Стаття надійшла до редакції 08.05.2015.